

Олександр Удод

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), oudod@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

ІСТОРИОСОФСЬКО-ПУБЛІЦИСТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ П. КУЛІШЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ

У статті проаналізовано публіцистичну діяльність відомого історика, письменника та громадського діяча Пантелеймона Куліша (1819–1897), найактивніший період якої припав на 1846–1882 рр. Визначено, що тематично публіцистичні праці вченого були присвячені різноманітним питанням, зокрема згуртуванню української нації у боротьбі за власний вільний розвиток, проблемам міжнародного порозуміння, збереженню національної самобутності і моралі в умовах технократичного поступу цивілізації, протесту проти фактів національної, соціальної та релігійної дискримінації. Автор дійшов висновку, що історіософсько-публіцистичне осмислення П. О. Кулішем української минувшини й перспектив, взаємовідносин із сусідніми народами, співвідношень між науково-технічним поступом і народною культурою, цінностей просвітництва, зв'язків України із світовою цивілізацією, діалектики національного та загальнолюдського й досі не втратили своєї актуальності і дискусійного звучання. Постать Пантелеймона Куліша та його спадщина є актуальними й сьогодні. Особливо для розвитку професійної майстерності істориків, які мають стати публічними, бути активними в поширенні історичних знань, позитивно впливати на історичну самосвідомість українського суспільства.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, історіософія, публіцистика.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) – один із когорти символів українства, якого традиційно всі енциклопедії та довідники визначають численними епітетами, підкреслюючи тим самим універсальність та багатогранність його геніальності, а саме – “письменник, публіцист, етнограф, історик, літературний

критик, перекладач, громадський діяч”¹. Так само різногалузевими є й дослідження власне творчої спадщини та особистості Пантелеймона Куліша – його вивчають літературознавці, філософи, історики, політологи, соціологи, етнографи та ін. Ґрунтовно в останні роки вивчена, зокрема, історіософія П. Куліша. Десять років тому, до 190-річчя П. О. Куліша на всеукраїнській конференції в Інституті історії України була представлена узагальнююча доповідь “Історіософія П. О. Куліша як об’єкт дослідження в українській історичній науці” (27 жовтня 2009 р.), а 22 травня 2019 р. на конференції “Я в усьому світі не находжу спокою...” (до 200-річчя П. Куліша) філософ Ф. М. Медвідь підсумував останні дослідження з цього напрямку в доповіді “Історіософська концепція Пантелеймона Куліша в контексті українського національного відродження”. Доповненням до історіографічного образу П. Куліша також є акцент на публіцистичності його творів як способів пізнання і трансляції історичних знань.

Публіцистичність – це не тільки опис чи констатація історичного факту, а й роз’яснення, переконання, агітація та пропаганда історичних знань, полеміка довкола істинності знань. Публіцистичність трактується також як стиль, або манера письма історика. У методології оперують поняттям “публіцистичний метод”, під яким розуміють так звану лабораторність історика, тобто демонстрацію прийомів та методів досягнення мети дослідження. Історик-публіцист думає вголос. Публіцистичність – це сплав поняття та образу, прагнення схвилювати читача, захопити його увагу та розум тим чи іншим історичним явищем, героєм, подією, фактом і т. д. Поняття “публіцистика” та “публіцистичність” є однотипними із актуальним сьогодні субдисциплінарним напрямом в історичній науці – публічною історією².

---

¹ Удод О. А., Грузін Д. В. Куліш Пантелеймон Олександрович // Енциклопедія історії України. Т. 5. Київ: Наук. думка, 2008. С. 468–472.

² Удод О. Публічна історія // Нариси з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями – 2: колект. монографія. Київ: Генеза. 2019. С. 95–137.

В умовах перенасиченості публічного простору історичною інформацією є гостра потреба в діяльності істориків як публічних інтелектуалів. Історик-популяризатор має трансформуватися в більш високу якість – публічного історика. Очевидно, про таке призначення істориків-інтелектуалів говорить і “модний” нині ізраїльський історик Ювал Ной Харарі: “вони [науковці] мають безстрашно добиватися, щоб їхні голоси почули, коли дебати точаться навколо їхньої сфери знань, чи то медицини, чи історії. Мовчання – не нейтральність: це підтримка статус-кво. Звичайно, вкрай важливо продовжувати академічні дослідження й публікувати результати в наукових журналах, які читають заледве кілька експертів. Однак так само важливо представляти найновіші теорії широкій громадськості через науково-популярні книжки й навіть через майстерне використання мистецтва й фантастики”³.

Публічна історія ставить підвищені вимоги до професії історика, змінює його суспільні функції. Публічність, за влучним висловом Я. Грицака, завжди має свою ціну, часом й навіть небезпечну для історика. І це не лише невчасно видана книжка, але й іноді суспільний остракізм. Історик-публіцист як лікар, що пробує діагностувати хворобу. Його можна не любити, навіть ненавидіти, але він все одно має мати мужність, щоб ставити незручні питання і давати незручні відповіді⁴. Подібні висновки можна зробити також за результатами міжнародного наукового форуму “Історик та Клію в академічному, публічному та медійному просторах. До 100-річчя О. Прицака, І. Лисяка-Рудницького та 120-річчя О. Оглоблина” (м. Київ, 5–6 червня 2019 р.): академічний вчений закономірно інтегрується у публічний простір; минуле по-різному трактується в історичній науці та публічному просторі, що викликає необхідність узгодження і взає-

---

³ Харарі Ювал Ной. 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна: BookChef, 2018. С. 304.

⁴ Грицак Я. Публічність завжди має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика. URL: <http://localhistory.org.ua/yaroslav-grytsak-publichnist-zavzhdy-maye-svoyu-tsinu-chasom-tyazhku-j-navit-nebezpechnu-dlya-istoryka/>

мовизнання; змінюються стиль подання історичного матеріалу залежно від способів трансляції знань; як писати про складне минуле просто, зрозуміло й популярно – це суперзавдання для професійних істориків.

* * *

Публіцистичність наукової творчості Пантелеймона Куліша як історика весь час відзначали і його сучасники, і справжні знавці – дослідники спадщини вченого⁵. Дмитро Чижевський зауважував, що “може, найсильніше в Куліша – його науково-популярна (історичні нариси) та публіцистична проза та деякі листи”⁶. Євген Маланюк писав, що “перед Драгомановим і Франком широкозорий Куліш” був провідним українським публіцистом, мав значну популярність і вплив на розвиток загальнонаціонального та політичного руху. За слушним твердженням Євгена Маланюка, в українському русі “навіть національна мисль спалахує у Панька Куліша”⁷.

Тематика публіцистичних творів П. Куліша дуже різноманітна, із різних сфер суспільного життя, але в усіх проблемах він поставав як визначний фахівець і безперечний авторитет, до якого прислухалися і чекали об’єктивної та справедливої оцінки. Це, насамперед, проблеми згуртування української нації у боротьбі за власний вільний розвиток, міжнародного порозуміння та згоди українців зі своїми сусідами, збереження національної самобутності і моралі в умовах технократичного поступу цивілізації, протест проти фактів національної, соціальної та релігійної дискримінації. Хронологічно найактивніший період його публіцистичної діяльності охоплює 1846–1882 рр, тому численні події української історії саме цього бурхливого “історичного часу” стали в центрі історіософсько-публіцистичного осмислення минулого.

---

⁵ *Нахлік Є. К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Київ: Укр. письменник, 2007. С. 356–383.

⁶ *Чижевський Д. І.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль, 1994. С. 438.

⁷ *Маланюк Є.* Книга спостережень. Проза. Торонто, 1962. С. 122.

У 1846 р. П. О. Куліш у Петербурзі видав “Карманную книжку для помещиков, или Лучший, извлечённый из опыта способ управления имением”, яка за жанром може бути віднесена до категорії соціально-публіцистичних посібників. У книзі автор використав цікавий спосіб оповіді – перенесення дій у минуле, тобто історичну ретроспективу. За зовні невинним “посібником” однак, чітко проступала ідея знищення кріпосного права.

Наступний досить помітний публіцистичний твір Пантелеймона Куліша – це лист до редакції журналу “Русский вестник” – протест українських літераторів проти появи антисемітських статей в тогочасній пресі. Текст П. Куліша також підписали Марко Вовчок, М. Костомаров, Матвій Номис та Т. Шевченко. Це був протест українських літераторів проти антисемітизму, який став масово поширюватися у загальноросійському просторі. П. Куліш закликав йти до міжнаціонального примирення і толерантних відносин між двома народами на основі з’ясування історичної правди, обопільного визнання історичних провин, дотримання взаємної поваги й терпимості, запровадження громадянської рівноправності. Ці ідеї сьогодні дуже співзвучні із заявами президента Ізраїлю Реувена Рівліна, зроблені ним у Верховній Раді України, які, на жаль, ще не знаходять повної підтримки в сучасному українському суспільстві⁸.

У 1861 р. П. Куліш у своїй публіцистичній статті “Передовые жидаы” продовжив тему українсько-єврейських взаємин. Він закидав “передовим євреям”, що вони ігнорують українські національні інтереси, зовсім не йдуть на зближення з українським народом і натомість кон’юнктурно запобігають ласки в імперської влади, зловживаючи поняттям загальнодержавного патріотизму і запопадливо декларуючи свою прив’язаність “к общим судьбам нашего отечества России”⁹.

Значна частина публіцистичних творів П. Куліша була присвячена також непростим українсько-польським відносинам.

---

⁸ Реакція істориків на виступ президента Ізраїлю URL: <http://vaadua.org/news/reakciya-istorikiv-na-vistup-prezidenta-izrayilyu>

⁹ Кулиш П. Передовые жидаы // Основа. 1861. № 9. С. 135–136.

3 січня 1859 р. в журналі “Русская беседа” він опублікував статтю “Взгляд русского на польский журнал «Слово»”. Провідні ідеї цієї статті такі: самодостатній національно-культурний розвиток кожної нації відповідає національним інтересам інших націй та всього людства; переваги етноцентризму над космополітизмом, який ігнорує національні права та нівелює національні відмінності, приводить до одноманітної асиміляції; пропагування культурного розмаїття, національно-визвольні рухи (“національні змагання”) є джерелом загальнолюдського поступу.

Протягом 1861–1862 рр. П. Куліш опублікував художньо-публіцистичний цикл “Листи з хутора”, у якому з’явилися нові теми та ідеї його історіософсько-публіцистичного осмислення минулого та сучасного буття українського суспільства. Він критично оцінював прогрес цивілізації з точки зору моральних і національних критеріїв, застерігав від захоплення урбанізацією і розриву зв’язків людини з природою, вказав на небезпеку денационалізації, що несе із собою неминуче науково-технічний прогрес. П. Куліш поетизував патріархальну мораль і побут, звеличував хутір як осередок національної самобутності, протиставляв буржуазним “цивілізаторам”, у яких було єдине бачення наживи, високу, на його думку, етику простих селян-хуторян, людей “свіжих душею і міцних здоров’ям”. Сільській дитині, як він вважав, краще “в батька та в матері простого господарства навчитись, аніж чужим у рідну сім’ю з тими науками повернутись”.

Нового забарвлення публіцистична діяльність П. Куліша набула після смерті Тараса Григоровича Шевченка. Так, 26 квітня 1861 р. в журналі “Основа” було опубліковано його твір “Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга”. Тут він обґрунтовує доцільність українців боротися за народну й національну волю ненасильницькими, культурницькими методами, силою духу, і, насамперед, поширення серед народу полум’яного Шевченкового слова й духу. А 26 лютого (10 березня) 1862 р. у “Слові в перші роковини Шевченкової смерті”, проголошеному перед українською громадою у Петербурзі, П. Куліш пропагував громадівську ідею

ходіння інтелігенції в народ, закликав до масштабного процесу національної консолідації та соціальної злагоди, звертався до національно свідомої інтелігенції й української заможної еліти спиратися на неасимільоване селянство як основну силу національного відродження.

26 серпня 1862 р. П. Куліш написав відкритого листа “Украинофилам”. Його було присвячено обґрунтуванню “умеренной патриотической идеи”, здійснення якої принесло б користь не тільки для простого народу, а й для всього суспільства. Він вказував, що розвиток українофільства у громадівському русі набув небажаного характеру: “между последователями украинской идеи начали обнаруживаться «дикие тенденции»”. Куліш критикував хлопоманів, виступав проти так званих “ультра-украинофилов”, які штучно уподібнювалися простолюдинам. Він орієнтував громадівську інтелігенцію не опускатися до рівня простолюдного побуту, а, навпаки, старатися розвивати його до вищих цивілізаційних форм.

У політико-публіцистичному листі П. Куліша “Полякам об украинцах: (Ответ на безымённое письмо)” (Основа. 1862. № 2) українці зображуються як самостійні творці свого майбутнього, але при цьому автор твердив, що на даному етапі українці зосереджуються на самопізнанні й розбудові національної культури й утримуються від передчасної політичної, надто ж революційної, боротьби з російським самодержавством за свою національну незалежність: “народ наш не поймёт политики; он способен сочувствовать только тому, что составляет его повседневность”¹⁰. У цьому зверненні до поляків П. Куліш самовпевнено заперечував можливість і потребу українсько-польського культурного й політичного союзу: “мы не ищем союзников, как вы, они нам не нужны; вы сами по себе, мы сами по себе; ... польское «я» и украинское «я» разошлись, в течении веков, на такое расстояние, что поляк при всём старании не может войти в

---

¹⁰ *Кулиш П.* Полякам об украинцах: (Ответ на безымённое письмо) // *Основа.* 1862. № 2. С. 72, 78.

натуру українця, а українець, при всех приманках, войти в натуру польскую не хочет”¹¹.

У 1869 р. П. Куліш в одній із своїх статей “Герценів «Дзвін»” не тільки високо оцінив діяльність О. Герцена та його славнозвісний “Колокол”, а й подав глибокий політичний аналіз суспільних процесів у Російській імперії 1860-х рр., показавши їхню зумовленість всією багатовіковою російською історією: очевидним став наступ реакції у сфері ідеології, культури й освіти, міжнародних та соціально-політичних відносин, до якого перейшов царизм, наляканий польським повстанням 1863–1864 рр., після нетривалої доби ліберальних реформ. П. Куліш гнівно критикує російський великодержавний шовінізм, доводить, що централізована Російська держава зайшла в непримиренну суперечність із всесвітньою історією, прогресом вільної суспільно-політичної думки й невідворотно вичерпує себе. За Кулішевим спостереженням, визначальною тенденцією російського державотворення стало криваве придушення початків народовладдя і федеративних побудов.

У публіцистичній творчості П. Куліша зустрічаються також публікації на теми освіти та педагогіки. Так, 22 березня 1869 р. він опублікував статтю “Виховання дітей”. Автор доводив, що “хата мусить бути первою школою і первою церквою чоловікові”. Дітей треба виховувати у повазі до “первої своєї святині” – батька й матері. Продовженням цієї статті стала публікація “Виховання дітей за підмогою школи”, де П. Куліш обґрунтував особливо дбати про “початкову школу”, враховуючи в її організації американський досвід (і це в 1869 році!), а саме: громадську оцінку праці учителів, заведення між ними конкуренції, призначення їм найвищої платні. П. Куліш не мав власного досвіду у “вихованні дітей”, але кілька років учительював, а тому, будучи вдумливим мислителем із націєтворчою орієнтацією, дав батькам і педагогам мудрі настанови, поради й застереження, які й досі зберігають своє важливе значення.

З роками зростала фахова майстерність П. Куліша як публіциста, урізноманітнювалася жанрова палітра його творів.

---

¹¹ Там же. С. 75.

Найбільш оригінальною за жанром стала “Мальована гайдамашина”, у якій філософсько-історичного трактату і публіцистичної статті поєднано з елементами літературної повісті. Куліш вдався до літературної містифікації і, мовляв, “один хуторянин” надіслав йому рукописну книжечку, на кожному аркушику якої був сюжетний малюнок на тему гайдамащини, а під ним “драматичний підпис” – монолог, діалог чи полілог зображених осіб. Звідси й назва статті. Письменник, як він сам зазначив, під впливом нової науки соціології і позитивізму критично висвітлював “дикі сцени” кривавих гайдамацьких розправ із “ляхами”, “жидами”, “панами”, “ксьондзами”, “попами-уніатами”, показував соціально-бунтарські устремління гайдамаків, які мріють “усе начисто виколоти”. Коментарі П. О. Куліша до описових сцен “Мальованої гайдамашини” за характером є історіософсько-публіцистичними: автор наголошував на ілюзорності уявлень про те, що перемога повсталих козаків та селян ошчасливили б народ, адже окрім ідеї “пролетарської ненависті”, вони не мали більш менш чітких економічних і політичних програм. Прикметно, що сам П. Куліш вважав свою “Мальовану гайдамашину” протестом проти комунізму і нігілізму.

У 1882 р. П. О. Куліш опублікував національно-культурний маніфест “Зазивний лист до української інтелігенції” та історіософсько-публіцистичну брошуру “Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року”. У цих творах він викривав колоніальну русифікаторську політику царизму в Україні, закликав українців культурницькими засобами протидіяти тиранії, з точки позитивізму обґрунтовував “невмирущість нації”, хоч би як вона була поневолена. Дуже гостро висловлювався письменник щодо українсько-польського протистояння, “взаїмного нашого ворогування”, особливо за часів козаччини: “з обох боків накоїли ми стілько ехидного и кривавого, стілько дурного и пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, котрий здолів би нас россудити”¹². Дві гарні, найгарніші в світі слов’янські

---

¹² *Куліш П. А.* Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Львів, 1882. С. 30.

народності, за його словами, були нацьковані одна проти одної лукавими або сліпими вождями. П. Куліш розцінював запорожців та гайдамаків як “руїнників”, бунтівників проти “домашньої, громадянської і церковної опіки”, а тому підносив польську та українську шляхту, як “можновладних культурників і колонізаторів України”, хоча і їм дорікав за “помсту і криваву кару” повсталим. Міжконфесійною ворожнечею в Україні XVII ст. вміло скористалися у своїй експансії московське самодержавство та польська королівсько-шляхетська республіка.

Історіософськи оцінивши події українсько-польсько-російської історії XVII ст., П. О. Куліш вивів історичну закономірність, згідно з якою після революційних катаклізмів, зміни влади й панівних верств, унаслідок руйнації старого укладу й неефективності нового, у значній частини населення, розчарованої новою владою та новими порядками, виникає туга за минулим; кожна революція приносить певне розчарування у її наслідках, реалізації ідеалів, які значною мірою виявляються ілюзорними. Історіософські висновки П. О. Куліш робить не тільки як дослідник, а й як проповідник. Так, він стверджував: “дика сила викликає більш дику силу, темрява темряву, так само як любов творить тільки любов, а наука сприяє новому знанню”. Куліш намагався переконати читачів у конечності ненасильницьких засобів боротьби за суспільний поступ. Переходячи від історіософських спостережень до злободенних проблем українсько-російсько-польських політичних відносин, він звертався до розуму й гіркого історичного досвіду шляхти й духовенства – “неправдами ви не прихилите руський [український] народ”. Перші відгуки співвітчизників-сучасників на публіцистичні твори П. Куліша (“Мальована гайдамащина”, “Хуторна поезія”, “Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року”) були переважно негативні. Лише поодинокі інтелектуали знаходили в його нетрадиційних думках свою логіку і правду.

Історіософсько-публіцистичне осмислення П. О. Кулішем української минувшини й перспектив, взаємовідносин із сусідніми народами, співвідношень між науково-технічним поступом і народною культурою, цінностей просвітництва, зв’язків України із світовою цивілізацією, діалектики національного та

загальнолюдського й досі не втратили своєї актуальності і дискусійного звучання. Пантелеймон Куліш, його спадщина є актуальними й сьогодні. Особливо для розвитку професійної майстерності істориків, які мають стати публічними, бути активними в поширенні історичних знань, позитивно впливати на історичну самосвідомість українського суспільства. Саме публіцистична діяльність істориків дозволить Україні розібратися із своїм минулим, подолати негативні наслідки власної історії.

REFERENCES

1. (N. d.). Reaktsiia istorykiv na vystup prezydenta Izrailiu. Retrieved from <http://vaadua.org/news/reakciya-istorikiv-na-vistup-prezidenta-izrayilyu> [in Ukrainian].
2. Chyzhevskiy, D. I. (1994). *Istoriia ukrainskoi literatury (vid pochatkiv do doby realizmu)*. Ternopil. [in Ukrainian].
3. Hrytsak, Ya. (2019). Publichnist zavzhdy mazh svoiu tsinu, chasom tiazhku i navit nebezpechnu dlia istoryka. Retrieved from <http://localhistory.org.ua/yaroslav-grytsak-publichnist-zavzhdy-maye-svoyu-tsinu-chasom-tyazhku-j-navit-nebezpechnu-dlya-istoryka/> [in Ukrainian].
4. Kharari, Yu. N. (2018). *21 urok dlia 21 stolittia*. Kyiv: Fors Ukraina: BookChef. [in Ukrainian].
5. Malaniuk, Ye. (1962). *Knyha sposterezhen. Proza*. Toronto. [in Ukrainian].
6. Nakhlik, Ye. (2007). *K. Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel*. Kyiv: Ukr. Pysmennyk. [in Ukrainian].
7. Udod, O. (2019). Publichna istoriia. In *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriopysannia: subdystsyplinarni napriamy – 2* (p. 95–137). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
8. Udod, O. A. & Hruzyn, D V. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovych. In Smolii, V. (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 5). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].

Oleksandr Udod

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Head of Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), oudod@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

HISTORIOSOPHICAL-PUBLICIST COMPREHENSION OF THE UKRAINIAN HISTORY BY P. KULISH

The article analyzes the journalistic activities of the famous historian, writer, and public figure Panteleimon Kulish (1819–1897), whose the most active period was in 1846–1882. It was determined that thematic journalistic works of the scientist were devoted to various issues, in particular the unity of the Ukrainian nation in the struggle for its free development, the problems of international understanding, preservation of national identity and morality in the conditions of technocratic progress of civilization, protest against the facts of national, social and religious discrimination. The author has come to the conclusion that the historiographical-journalistic understanding of P. O. Kulish of the Ukrainian past and prospects, relations with neighboring folks, relations between scientific and technological progress and national culture, values of enlightenment, relations of Ukraine with world civilization, dialectics of the national and common to all mankind have still not lost their relevance and discussion sound. The figure of Panteleimon Kulish and his heritage are relevant today. Especially for the development of professional skills of historians, who will become public, will be active in disseminating historical knowledge, will positively influence the historical identity of Ukrainian society.

Key words: Panteleimon Kulish, historiosophy, journalism.